

**BÂBERTÎ'NİN RUH, KALP, NEFS, AKIL VE SIRR
HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNE İLİŞKİN BİR RİSÂLE:
TANITIM, TAHKİK VE ÇEVİRİ**

H. Tefvîk MARULCU*
Hülya ALTUNYA**

ÖZET

İnsanın hakikatini dile getirmek üzere kullanılan ruh, kalp, akıl, nefis vb. kelimelerin dinî, kelâmî, felsefî ve tasavvufî literatürdeki anlamlarını inceleyen Ekmeleddün el-Bâbertî'ye ait “*Ruh, Kalp, Nefs, Akıl ve Sırrın Tanımı*” başlıklı risale, müellifin *Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerh-i Meşâriki'l-Envâr* ve *el-İhtiyârât* adlı eserlerinden derlenerek bir araya getirilmiştir. Burada Bâbertî, insanın varlığını ve hakikatini anlaşılır kılabilmek için tek bir ilmî disiplinin düşünce ve literatürüne bağlı kalmak yerine, farklı disiplinleri referans alarak eklektik bir bakış açısı oluşturmaya çalışmaktadır. Tahkik ve tercümesini yaptığımız el yazması risale, tek nüsha olarak Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 3711'de bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bâbertî, Ruh, Kalp, Nefs, Akıl, Sır.

ABSTRACT

A Treatise on Bâbertî's Views Concerning With Spirit, Heart, Soul, Intellect and Secret: Its Definition, Critical Edition and Translation

Akmaluddin al-Babarti's work “*Definition of Spirit, Heart, Soul, Intellect, and Secret*”, wherein the author analyzes religious, theological, philosophical, and mystical meanings of the conceptions such as spirit, heart, intellect, soul in order to reveal the essentials of human being, is composed from the parts of the following works written by the same author: *Tuhfat al-Abrar fî Sharh al-Mashariq al-Anwar* and *al-Ikhtiyarat*. There, Babarti attempts to establish an eclectic perspective to express the being and truth of human existence with reference to different disciplines, instead of depending on a single scientific literature. The manuscript treatise of Babarti which we edited and translated has been catalogued in Süleymaniye Library, Laleli 3711 as a single copy.

Key Words: Bâbertî, Spirit, Heart, Soul, Intellect, Sır (Secret).

* Yrd. Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.

** Yrd. Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı.

Meşhur bir Hanefî fakihî olan Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî el-Hanefî (ö. 786/1384)¹, aslen Bayburt doğumludur. Eğitime memleketinde başlayan Bâbertî, önce Halep'e ve daha sonra Kahire'ye giderek fıkıh, hadis, kelam ve belağat alanlarında ders almıştır. Kâkî (ö. 749/1348), Ebû Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî (ö. 749/1349) gibi tanınmış hocaların öğrencisi olan Bâbertî, Mısır'a yerleşerek ilim hayatını burada sürdürmüştür. Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Molla Fenarî (ö. 834/1431), Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420) gibi şöhretli öğrenciler yetiştiren Bâbertî, fikhın yanı sıra kelâm, belağat, tasavvuf, hadis ve tefsir alanlarında pek çok eserler vermiştir.²

Tanıtımını yapacağımız “*Ruh, Kalp, Nefs, Akıl ve Sırrın Tanımı Hakkında*” başlıklı bu risalede, insanın mahiyetiyle ilgili olarak Kur'ân ve hadislerde kullanılan kavramlar açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Esasında risale, müellifin, *Tuhfetü'l-Ebrar fî Şerh-i Meşâriki'l-Envâr* ve *el-İhtiyârât* isimli kitaplarından bazı bölümlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. *Tuhfetü'l-Ebrâr* adlı eser ise bir hadis kitabı olan *Meşâriki'l-Envâr*'e yazılmış şerhtir. Tam adı, *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye min ('alâ) Sihâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye* olan bu eser, dil, fıkıh ve hadis alanlarında ilim sahibi olan Ebü'l-Fezâil Radiyyüddin (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî (ö. 650/1252)'ye³ aittir. Sâgânî eserini hazırlarken, çoğunlukla *Sahîhayn*'da bulunan hadisleri tercih etmiştir. Ancak bu eser asıl şöhretini, hadislerin nahiv konularına göre tertip edilmesi nedeniyle kazanmıştır. Bu yüzden *Meşâriku'l-Envâr* Araplardan daha fazla diğer Müslüman toplumların ilgisini çekmiştir. Hadisler, nahiv kurallarının anlatımında örnek olarak kullanılmakla, Arapça öğretiminin kolaylaştırılması amaçlanmıştır.⁴ Bâbertî'nin aynı nedenle şerh için bu eseri tercih ettiğini söylemek mümkündür. Bâbertî'nin şerhiyle birlikte Osmanlı medreselerinde *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye*'nin farklı şerhleri de okutulmuştur.⁵ Risalenin son kısmının alıntılandığı *el-İhtiyârât* adlı eserin ise ne el yazması ne de matbu olarak bulunduğu dair bir bilgiye ulaşabildik.

¹ Bâbertî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında geniş açıklama için bakınız. Galip Türcan, “Bâbertî'nin Şerhu'l-Maksad Adlı Eserinin Tanıtımı ve Tahkiki”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XVII, 2006/2, Isparta, s. 141-166; ez-Ziriklî, Hayreddîn, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşhürü'l-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteşrikân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1995, VII, 42; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *Kitabu'l-Fevâid el-Behiyye fî Terâcim el-Hanefiyye* Matbatu's-Saâde, 1324, 196; Arif AYTEKİN “Bâbertî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, İstanbul 1991, s. 377-378.

² Arif AYTEKİN “Bâbertî”, *DİA*, c. IV, s. 377-378; Leknevî, 128.

³ Mehmet Görmez, “Sâgânî, Radiyyüddin”, *DİA*, İstanbul 2008, c. XXXV, 487-489.

⁴ İbrahim Hatipoğlu, “Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye”, *DİA*, Ankara 2004, c. XXIX, 361-362.

⁵ Mehmet Görmez, “Sâgânî, Radiyyüddin”, *DİA*, c. XXXV, 487-489.

Tuhfetü'l-Ebrâr adlı hadis şerhinden derlenen bu risalenin içeriğinde, Kur'ân ve hadislerde insanın varlığıyla ilgili olarak kullanılan kelimelerin anlamlarının kelâmî, felsefî ve tasavvufî perspektiften anlamlandırılması yapılmaktadır. Bâbertî, özellikle âyetlerde ve hadislerde geçen "ruh" kavramını cevher-ârâz metafiziği üzerinden kelâmî, felsefî ve mantıkî olarak analiz etmekte ve Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin, *mütehayyiz olmayan, muhdes, kendisiyle kaim cevher* şeklindeki açıklamasına yakın durmaktadır. Ruhun bedende latîf bir cisim olarak bulunuşunu, gülsuyunun gülde varoluşuna benzeten Bâbertî, onun, tasarruf açısından bedene bağlı, cevherinin hakikatinin, ruhlar âleminde olmasıyla da bedene yabancı olduğu kanaatinde. Buna karşılık sözlük anlamı, bir şeyin kendisi ve hakikati gibi anlamlara gelen nefis ise Bâbertî'ye göre, kimi zaman ruh ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Ancak nefis, aynı zamanda filozofların "hayvânî ruh" adını verdikleri yani, hayat, irade ve hareket gibi yetileri olan buharımsı latîf cevherin adıdır. Nefsin ahlâk ve davranışlara taalluk eden tasavvuftaki anlamını da hatırlatan Bâbertî, onu, kalp ile beden arasında vasita olarak görmektedir. Burada kalbin, sembolik anlatımla Kur'ân'da, anlama yetisi ve imanın mekanı olarak ifade edilmesi, onun, sadece biyolojik bir organ sayılmasını ortadan kaldırmaktadır. Hanefî-Maturîdî geleneği izleyen Bâbertî, kalbin imanın tasdikindeki konumu ve önemini dikkate almakta ve bu kavramı, metaforik olarak anlamlandırmaktadır. Sonuçta Bâbertî, ruh, nefis ve kalbin aslında birbirlerinden farklı ayrı varlıklar olarak anlaşılması yerine insan hayatının farklı veçhelerinin ifadesi şeklinde anlaşılmasının daha doğru olduğuna işaret etmektedir.

Bu risale, Süleymaniye Kütüphanesi, (Sınıflama Yeri: 297.4) Laleli Bölümü, 3711 numarada kayıtlı mecmuanın 146-148 varakları arasında yer almaktadır. Mecmuanın içinde 37 adet risale mevcuttur. Risalenin yazı türü, nesihdir. Nüshanın satır sayısı, 31'dir. Risalenin yer aldığı mecmuanın istinsah tarihi; H. 3 Zilkade 1122, M. 05/10/1690'dır. Risalenin derlendiği *Tuhfetü'l-Ebrâr* isimli eserin ise Süleymaniye'de pek çok nüshası bulunmaktadır. El yazması risale, okunaklıdır. Ancak metin içinde geçen yazım hataları ve dil açısından doğru olmayan ifadeler düzeltilmiş ve kelimenin aslı dipnotta belirtilmiştir. Yine metin içinde âyetler { }, hadisler [] ve nakil yapılan diğer eserler ise "" işaretleri arasında tespit edilmişlerdir. El yazmasının varak numaraları, mecmua içindeki numaraya uygun olarak ve varanın ön tarafı | ve arka tarafı ⊂ harfi ile gösterilmiştir.

Risalenin ilk sayfasında müellifin, Şeyhu'l-Ekmele olduğu ve bu alıntılarının onun *Meşariku'l-Envâr* isimli eserinden yapıldığı bildirilmektedir. Ancak risalenin son bölümünde kalan kısmın müellifin *el-İhtiyârât* adlı eserinden alındığı bilgisi yer almaktadır. Yine risalenin başında, bu derleme çalışmanın hazırlanış amacının, "yeni başlayanlar ve zayıf öğrencilerin eğitiminde kolaylık sağlamak" olduğu ifade edilmektedir. Risalenin başlığı "رسالة في تعريف الروح و القلب و النفس و العقل و السر" şeklinde konulmuştur. Başlıktan sonra besmele ve "الحمد لله و السلام علي عباده الذين اصطفى" ifadesi bulunmaktadır.

رسالة في تعريف الروح والقلب والنفس والعقل والسر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله والسلام¹ على عباده الذين اصطفى. أما بعد فهذه كلمات للشيخ الأكمل أفادها في شرح² المشارق³ واردة في تعريف الروح والقلب والنفس نَمَقها ههنا بعبارتها مع تعيين محلها⁴ تسهيلاً لأمثالي من المبتدئين وتسهيلاً للضعفاء الطالبين. عند شرح قوله صلى الله عليه وسلم: [إِنَّ أَحَدَكُمْ يُجْمَعُ قَالَ الشَّيْخُ الْأَكْمَلُ فِي شَرْحِ الْمَشَارِقِ خَلَقَهُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ] ⁵ الحديث، اعلم أن الكلام في الروح كثير. فمنهم من ذهب إلى أنه عرض، لأنه لو كان (146ب) جوهرًا والجواهر متساوية في الجوهرية للزم أن يكون للروح روح آخر. وهو فاسد. ومنهم من ذهب إلى أنه جوهر فرد متحيز وزعموا أنه خلاف الحياة القائمة بالجسم الحيواني وإنه حامل للصفات المعنوية وهو كذلك، لأن الجوهر الفرد هو الجزء الذي لا يتجزأ لصغره لا كسراً ولا قطعاً ولا وهماً ولا فرضاً. وصدور المعاني الخارقة للعقول عن مثل ذلك مستحيل. ومنهم من ذهب إلى أنه صورة لطيفة على صورة الجسم، لها عينان وأذنان ويدان ورجلان في داخل الجسم يقابل كل جزء منه عضو نظيره من البدن، وهو خيال. ومنهم من ذهب إلى أنه جسم لطيف في البدن سار فيه سرّيان ماء الورد فيه وعليه

¹ وفي الأصل: سلام.

² وهذا الأثر "تحفة الأبرار في شرح مشارق الأنوار" من تأليف أكمل الدين محمد بن محمد بن أحمد البابرقي المصري الحنفي، المتوفى سنة 786 هـ / 1384م.

³ وهذا الأثر شرح "مشارق الأنوار النبوية من صحاح الأخبار المصطفوية" من تأليف الرضي الصاغاني، المتوفى سنة 550 هـ / 1252م.

⁴ وفي الأصل: محالها.

⁵ عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه، أخرجه البخاري كتاب التوحيد باب {وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَاتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُتَرَسِّلِينَ} سورة الصفات 171/37، الحديث: 7454؛ ومسلم كتاب القدر، باب كيفية الخلق الأدمي في بطن أمه الحديث: 2643.

اعتمد عامة المتكلمين من أهل السنة. وزعم الغزالي⁶ الى أنه جوهرٌ محدثٌ قائمٌ بنفسه غير متحيزٌ وأنه ليس داخلَ الجسم ولا خارجاً عنه وليس متصلاً به ولا منفصلاً عنه. وذلك لعدم التحيز الذي هو شرطُ الكون في الجهات. واعتراضٌ عليه بأنه يلزم خلقُ الشيء عن الشيء وضده و تَرَكَّب الباري جلَّ جلاله لأنه إذا كان غيرَ متحيزٍ كان مجرداً فشاركَ الباري في التجرد وامتازَ عنه بغيره. والتركُّبُ على الله تعالى محالٌ لكونه من أماراتِ المُحدَثِ وبأنه مُتناقضٌ لأنه جَعَلَه من عالم الأمر لا من عالم الخلق محتجاً بقوله تعالى:

{قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي}.⁷ وإذا لم يكن مخلوقاً لم يكن محدثاً، وقد قال إنه جوهر محدث. والجوابُ عن الأولِ أنَّ الشيءَ يجوزُ أن يخلو عن الضدين إذا كان كل واحد منهما مشروطاً بشرطٍ، فإنه إذا انعدم الشرط انعدم المشروط لا محالة. كما يقال في الجمادِ إنه لا عالمٌ ولا جاهلٌ، لأن الشرط المصحح لقيام العلم وضده بالجسم هو الحيوة وقد انتفتت في الجماد.

وكذلك شرطُ الدخول والخروج والاتصال والانفصال هو التحيزُ. وإذا لم يكن الجوهر متحيزاً لا يتصفُ بشيءٍ من ذلك. وعن الثاني أنَّ الاشتراكَ في العوارض لا يوجب التركُّبَ لا سيما في السلب. وعن الثالثِ أنَّ مقصوده ليس نفى كونه مخلوقاً بل اصطلاح على تسمية كل ما صدرَ عن الله تعالى بلا واسطةٍ غيرَ الأمر العزيز بعالم الأمر وعلى تسمية كل ما صدر عنه تعالى عن سببٍ منقذٍ من غير خطابٍ بالأمر الذي هو الكلمة بعالم الخلق، قال الله تعالى:

{أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ}⁸، فإذا لا مُشاحة في ذلك.

وقال الشيخ قدس سره العزيز عند شرح قوله صلى الله عليه وسلم: (147أ) [إن الروح إذا قبضت تبعه البصر].⁹ قيل، في الحديث دليلٌ على أنَّ الروحَ أجسامٌ لطيفةٌ متخللةٌ في البدن يذهب الحيوة من الجسد بذهابها وليس بعرض، فإنَّ العرضَ مما لا يقبض وعلى أنَّ الموت ليس بإعدام تامٍّ وإنما هو انتقالٌ وتغيرٌ حالٍ، والمعدومُ هو الجسدُ دونَ الروح.

الغزالي، هو أبو حامد محمد بن محمد بن أحمد الطوسي ولد في مدينة طوس في خراسان في حدود عام (450 - 505 هـ = 1058 - 1111 م)، عالم ومتكلم وفقهه ومتصوف، أحد أهم أعلام عصره وأحد أشهر علماء الدين في التاريخ الإسلامي، ؛ ابن خلقان، 219-216/4؛ كحالة، 671/3.

⁷ سورة الإسرى 85/17.

⁸ سورة الأعراف 54/7.

الحديث عن أم سلمة رضي الله عنها، أخرجه مسلم كتاب الجنائز باب في إغماض الميت والدعاء له إذا حضر، 7=920. وأخرجه ابن ماجة كتاب الجنائز باب ما جاء في تغميض الميت الحديث: 1454. وابن حبان الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان كتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة ج: 15 ص: 515، الحديث: 7041.

وقال الشيخ قنّس سرّه عند شرح قوله صلى الله عليه وسلم: [إنّ الحلال بيّن]،¹⁰ اعلم أنّ القلب هو العضو الصنّوبريّ المعروف بالتسمية وهو عضو رئيس معدن القوة الحيوانية وهي التي تدبّر أمر الرّوح الذي هو مركّب من الحسّ والحركة وتهيئة لقبوله إياهما إذا حصّل في الدّماغ ويجعله بحيث يعطى ما يفشو فيه الحيوة. ثم قال: وقد عرفت أنّ القلب مصدر القوة الحيوانية التي تعطى ما يفشو الرّوح الحيوانيّ فيه الحيوة، [فإذا فسدت، فسد الجسد كله]،¹¹ إمّا بحسب الذات فظاهراً لأته مبدأ حياته وإمّا بحسب الصفات فلأنّ القلب له خمسة أوجه: وجه يواجه به حضرة الحقّ تعالى وتقدس لا واسطة بينها وبينه. ووجه يقابل به عالم الأرواح ومن جهته يأخذ من الله تعالى وتقدس ما يقتضيه استعداده بواسطة الأرواح. ووجه يختصّ به المثال ويحتظى منه بمقدار نسبته من مقام الجمع ويحسب اعتدال مزاجه وأخلاقه وانتظام أحواله في تصرفاته وحضوره ومعرفته. ووجه يلي عالم الشهادة ويحتظى منه بالمحسوسات ووجه جامع يختصّ نبينا صلى الله عليه وسلم فإنّ مقامه نقطة وسط الدائرة الوجودية. فوجوه قلبه الخمسة تواجه كلّ عالم وحضرة ومرتبة وتضبط أحكام الجميع وتظهر بأوصافها كلّها بالوجه الجامع.

وقال الشيخ رحمه الله تعالى عند قوله صلى الله عليه وسلم: [لا يزالون يسألونك]:¹² اعلم أنّ النفس هو الجوهر البخاري اللطيف الحامل لقوة الحيوة والحركة الإرادية يسميه الحكماء الرّوح الحيوانيّ وهي الواسطة بين القلب الذي يسمى نفساً ناطقة وبين البدن فهي ليست بمجرد تجرّد الأرواح ولا مخلوطة كالأجسام. وله ثلاث مراتب:

الحديث عن نعمان بن بشير رضي الله عنه أخرجه البخاري كتاب الإيمان باب فضل من استبأ لدينه،¹⁰ الحديث 52، وكتاب البيوع باب الحلال بين والحرام بين الحديث: 2051، ومسلم كتاب المساقات باب أخذ الحلال وترك الشبهات الحديث: 1599=107.

سبق تخريجه. وتمام الحديث: عن أبي عبد الله النعمان بن بشير رضي الله عنهما، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إنّ الحلال بين، وإنّ الحرام بين، وبينهما أمور مشبهات لا يعلمهن كثير من الناس، فمن اتقى الشبهات فقد استبأ لدينه وعرضه، ومن وقع في الشبهات وقع في الحرام، كالراعي يرعى حول الحمى يوشك أن يرتع فيه، ألا وإن لكل ملك حمى، ألا وإن حمى الله محارمه، ألا وإن في الجسد مضغة إذا صلحت صلح الجسد كله، وإذا فسدت فسد الجسد كله، ألا وهي القلب.

وتمام الحديث: "عن أبي هريرة قال: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: "لا يزالون يسألونك يا أبا هريرة، حتى يقولوا: "هذا الله، فمن خلق الله؟" قال: "فبيننا أنا في المسجد، إذ جاءني ناس من الأعراب فقالوا: "يا أبا هريرة! هذا الله، فمن خلق الله؟" قال: "فأخذ حمى بكفه فرماه، ثم قال: قوموا، قوموا، صدق خليلي." أخرجه مسلم كتاب الإيمان باب بيان الوسوسة في الإيمان... الحديث: 215=135.

المرتبة الأولى النفسُ الأَمارةُ، وهي التي تميلُ إلى الطبيعة وتأمُرُ بالذاتِ والشهواتِ الحسِيَّةِ وتجذبُ القلبَ إلى السفليةِ فهي مأوى الشرِّ ومنبَعُ الأخلاقِ الذميمةِ والأفعالِ السيئةِ قال الله تعالى: {إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ}.¹³

والمرتبة الثانية تسمى النفس (147ب) اللوامة وهي التي تَنوَّرت بنور القلب تنوُّراً تنبَّهت به عن سِنَةِ الغفلة وتيقظت وبدأت بإصلاح حالها مترددة بين جهتي الربوبية والخلقية وكَلما صَدَرَ مِنْهَا سِيئةٌ يحْكُمُ حِيَلَتِهَا الظلمانية تُدَارِكُها نورُ التنبيهِ الرباني فأخذت تلوم ذاتها وتتوبُ عنها مستغفرةً راجعةً إلى الله تعالى وتقدِّس. وهي التي أقسمَ اللهُ تعالى بها في قوله {وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ}.¹⁴

والمرتبة الثالثة تسمى النفس المطمئنة، وهي التي تم تنوُّرها حتى انخلعت عن صفاتها الذميمة وتخلقت بالأخلاق الحميدة وتوجهت إلى عالم القدس، قال الله تعالى: {يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً}.¹⁵ وقال الشيخ رحمه الله تعالى عند شرح قوله صلى الله عليه وسلم: {إِنَّ اللَّهَ قَبِضُ أَرْوَاحِكُمْ}¹⁶ الروح والنفس إن كانا بمعنى واحدٍ كان الحديثُ موافقاً لقوله تعالى: {اللَّهُ يَتَوَكَّلُ النَّفْسُ} ¹⁷ الآية وإن كانا مختلفي المعنى فيجوز أن يكون المرادُ بالروح ههنا أي في قوله صلى الله عليه وسلم: {إِنَّ اللَّهَ قَبِضُ أَرْوَاحِكُمْ}¹⁸ ما يقوم به الحسُّ والحركة وبالنفس ما يقوم به إدراك الكليات والمقبوض من النائم هو الروح، لأنه إذ ذاك ليس بمتحرك حركة إرادية ولا يحس شيئاً والنفس باقية والموت الحقيقي إنما يكون بقبض النفس وقبض النفس يستلزم قبض الروح بخلاف العكس. وقد روي عن ابن عباس رضي الله عنهما: [في بني آدم نفسٌ وروحٌ بينهما مثلُ شعاعِ الشمسِ والنفسُ هي التي بها العقلُ والتمييزُ، والروحُ هي التي بها النفسُ والحركةُ فإذا نام العبدُ قبض اللهُ تعالى نفسه

¹³ سورة يوسف 53/12.

¹⁴ سورة القيامة 2/75.

¹⁵ سورة الفجر 28، 27/89.

¹⁶ عن أبي قتادة رضي الله عنه، أخرجه البخاري كتاب التوحيد، باب في المشيئة والإرادة الحديث: 7471،
¹⁷ سنن أبي داود، كتاب الصلوة، باب في من نام عن الصلوة أو نسيها الحديث: 439؛ والنسائي في المجتبى كتاب الإمامة باب الجماعة للفائت من الصلوة، ج: 2، ص: 106، الحديث: 846.

¹⁷ سورة الزمر 42/39.

¹⁸ سبق تخريجه.

ولم يقبضُ روحَه¹⁹ وهو مخالفٌ لما ذكرنا ويلزم أن لا يكونَ مميزاً وعاقلاً حالة النوم وهو كذلك.

هذا آخر ما كتبته ههنا من كلمات الشيخ قدس الله سره ثم ذيلته بما في الاختيارات في التصوف²⁰ وهو أن النفس ذات الشيء وحقيقته ثم قيل للروح لأن نفس الحي به، وللقلب لأنه محلّ الروح ومتعلقه وهو مركّبُ طالبِ الحقّ تعالى.

فاعلم أن حقيقة النفس لطيفة مُظلمة مُودعة كظلمة الليل في قالب البدن وهو محلّ الأخلاق الدميمة كالشهوة وغيرها جاهلة ضالة عن الطريق المستقيم تحبّ وتكره الخير، ذات أجزاء فجزء منها في العين تنظر بالخيانة وكذا كونها في سائر أعضاء البدن في كل لها حظ. وهي على ثلاثة أقسام:

نفسُ العامّة: وهي الأمانة بالسوء.

ونفسُ الخاصّة: (148أ) وهي اللومة التي تلومُ صاحبها على ما فعل من المعاصي.

ونفسُ أخصّ الخواصّ: وهي المطمئنة الراضية بالله تعالى ربّاً والمرضية لله تعالى عبداً، وهي نورٌ من أنوار الرّوح المحمديّ صلى الله تعالى عليه وسلم في كلّ وقتٍ وحين فائض على جوهر القلب.

واعلم أن حقيقة القلب لطيفة مطمئنة ربانية من عالم الأرواح مُودعة في القلب متصلة باللحم الصنوبري الشكل المُودع في الجانب الأيسر من الصدر. وهو محلّ الأخلاق الحميدة وموضع نقوش العقل والمعرفة والإيمان واليقين والعلوم كالنقوش التي تُرى في المرآة. واعلم أن حقيقة الرّوح جسمٌ لطيفٌ سارٍ في البدن كسريان ماء الورد في الورد لا كسريان الخلول والاتحاد بل كسريان الوجود المطلق الحقّ في جميع الموجودات فالرّوح من حيث جوهره وتجرده وكونه من عالم الأرواح المجردة متغيرٌ للبدن متعلّق به تعلق التدبير والتصرف قائمٌ بذاته غير محتاج إليه في بقائه وقوامه ومن حيث أن البدن صورته ومظهره ومظهر كمالته وقواه في عالم الشهادة محتاجٌ إليه غير منفك عنه فليس بينهما مغايرة من كلّ الوجوه بهذا الاعتبار.

وهذا الحديث موقوف عن ابن عباس، ذكره الزمخشري في الكشاف في تفسير سورة الزمر، الآية: 42. قال¹⁹ الحافظ الزبيعي في تخريج أحاديث الكشاف ج: 3، ص: 205، قال: غريب جداً. وقال ابن حجر لم أجده وفي الصحيح: إن الله قبض أرواحنا... لم نطلع على تحقيق هذا الأثر.²⁰

فالروح ذرة من ذرات شمس روح محمد صلى الله عليه وسلم ويُرى في المنام كشعاع الشمس فالعقل شأنه نورٌ مذكورٌ كشعاع الشمس. والسرُّ ما لطفَ من الروح وترقى الى مقام أعلى عن مقامه وهو لطفُ من الروح، وسره لطفُ من السرِّ، وحقيقته لطفُ منه وأخفاه لطفُ من الكلِّ.

فالنفسُ والقلبُ والروحُ والسرُّ شَيْءٌ واحدٌ ويختلفُ أسماؤه باختلاف صفاته بحسب مراتبه مثلاً أن الإنسان شخصٌ واحدٌ وأسماءُه مختلفةٌ: صبيٌّ وشابٌّ وشيخٌ. فالنفسُ كصبيٍّ جاهلٍ والقلبُ كشابٍّ عاقلٍ والروحُ وأسراره كشيخٍ عارفٍ كاملٍ، والنفسُ كالماءِ المُكثَّرِ على التمامِ والقلبُ كصافيه والروحُ والأسرارُ كأصفاه.

انتهى ما في الاختياراتِ ممَّا يتعلقُ بتحقيقِ النفسِ والقلبِ والعقلِ والروحِ والسرِّ بحمدِ الله ربِّ العالمين. اللهم اغفر لي ولسائر المسلمين واحترني وإياهم في أعلى عليين آمين.

تمت هذه الرسالة بعون الله تعالى وتوفيقه.

RUH, KALP, NEFS AKIL VE SIRRIN TANIMI HAKKINDA RİSÂLE

Rahmân ve Rahîm Allah'ın Adıyla

Hamd, Allah'a; selâm, onun seçtiği kullarına olsun. Bundan sonra, ilgili risâle, Şeyhu'l-Ekme'l'in Şerhu'l-Meşârik'de ifade ettiği, yerlerini göstererek ibarelerini süslediği, benim gibi yeni başlayanlara ve zayıf talebelere bir kolaylık olması maksadıyla yazılmış, ruh, kalp ve nefsin tarifleri hakkında vârid olan sözlerden ibarettir.

Şeyhu'l-Ekme'l (ö. 786/1384), Şerhu'l-Meşârik'de¹ "Sizden birinizin yaratılışının başlangıcı, annesinin karnında derlenmesiyledir..."² hadîsinin şerhi esnasında şöyle demiştir:

Bil ki! Ruh hakkında pek çok söz söylenmiştir. Bazıları, onun araz olduğunu söylemiş, zira cevher olduğu takdirde (146-b), her bir cevherin birbirine musâvî/denk olmasından ötürü ruhun da başka bir ruhunun olması gerekeceğini belirtmiştir. Ancak bu görüş doğru değildir. Bazıları da ruhun, mütehayyiz/yer kaplayan bir cevher-i ferd olduğu görüşündedir. Bu kişiler, ruhun hayvanî cisimle kâim, hayattan başka olduğunu, zira farklı birtakım manevî sıfatları da taşıdığını iddia etmişlerdir ki, doğrusu da budur. Zira cüz'ü lâ yetecezza olan cevher-i ferd, küçüklüğünden ötürü ne vehmî ve farazî olarak parçalara ayrılır ne de kırılmayı ve kesilmeyi kabul eder. Bu nedenle akılları boşa çıkaracak bir takım manaların ruha hamledilmesi mustahîl/ imkânsızdır.

Bazıları da ruhun latîf bir sûret olduğunu belirtmiş, onun da tıpkı bedeninin suretinde, iki göz, iki kulak, iki el, iki ayak gibi, bedeninin dâhilinde birtakım uzuvlara sahip ve bunlardan her birinin dış uzuvlara mukabil bulunduğunu ifade etmiştir. Bu görüş ise bir hayaldir.

Bazıları ruhun, bedende bir cism-i latîf olduğunu ve tıpkı güldeki gülsuyu gibi bedende yayıldığını belirtmiş, Ehl-i Sünnet kelâmcılarından pek çoğu da bu görüşü benimsemiştir. Sözgelimi Gazzâlî³ ruhu, mütehayyiz

¹ Ekme'lüddin Bâbertî'ye ait *Tuhfetü'l-Ebrâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr* adlı bu eser, Ebû'l-Fezâil Radiyyüddin Hasan b. Muhammed Sağânî'nin (ö. 550/1252) *Meşârikü'l-Envârî'n-Nebeviyye min Sihâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye*'nin şerhidir.

² Buhârî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Bâbu "Fussilet 37/171", Hadîs No: 7454; Müslim, *Kitâbu'l-Kader*, Bâbu "Keyfiyeti'l-Halkı'l-Âdemî fi Batni Ümmihî", Hadîs No: 2643.

³ Gazzâlî'nin tam künyesi, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed'dir. Hicrî 450/505 tarihinde doğan Gazzâlî, Miladî 1058-1111 yılları arasında, Horosan'da Tus şehrinde yaşamıştır. XII. yüzyılın büyük kelamcı, fıkıhçı, filozof ve sufilerinden biridir.

olmayan, muhdes ve kendisiyle kâim bir cevher olarak kabul etmekte, onun, cismin ne içinde, ne de dışında, ne bitişik, ne de ondan ayrı olduğunu ileri sürmektedir. Ruhtaki bu özellikler, onun mütehayyiz olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira tehayyüz, kevnin/oluşun cihetlerde olmasını gerektiren bir şarttır. Ancak Gazzâlî'ye, bu durumda bir şeyle birlikte aynı anda onun zıddının da yaratılmasının ve yine Bârî Celle Celâluhû'nun terekkübünün gerekeceği ile itiraz edilmiştir. Zira ruh, mütehayyiz olmadığı zaman, mücerred/hâlis/saf/katışıksızdır ki, bu vasfında Barî Teâlâ ile müşterek, diğer sıfatlarıyla ise O'ndan ayrı olmalıdır. Allah için ise mürekkep olmak, muhdes/sonradan olma emaresi olduğu için muhaldır. Yine bu görüş uygun değildir. Zira Allah onu, "De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir"⁴ âyeti deliliyle, âlem-i halktan değil, âlem-i emrden kılmıştır. Bu durumda eğer o mahlûk değilse, muhdes de değildir. Hâlbuki Gazzâlî onun muhdes bir cevher olduğunu iddia etmiştir.

Birinci itiraza cevap, her biri bir şarta bağlı olduğunda, bir şeyin aynı anda iki zıddından da hâlî olmasının mümkün oluşuydur. Şüphesiz şartın yokluğu, meşrûnun/şartlananın da yokluğunu gerektirir. Tıpkı cemâd/cansız bir nesne hakkında, âlim veya câhil nitelemelerinin yapılamadığı gibi. Zira ilmin ve onun zıttının kıyamını geçerli kılan şart, hayattır. Cemâdda ise hayat yoktur. Girme, çıkma, bitişme ve ayrışma ise tehayyüzdür. Cevher, eğer mütehayyiz değilse, bu niteliklerle vasıflanmayacaktır.

İkinci itiraza cevap ise şöyledir: Arazilara iştirak/ortak olma, özellikle selb alanında ise terekkübü gerektirmeyen bir durumdur.

Üçüncü itiraza cevap ise şöyledir: Gazzâlî'nin maksadı, ruhun yaratılmışlığını nefyetmek değil, bilakis, Allah'ın yüce olan emrinden başka vasıtasız sâdir olan varlıklar için bir ıstılah; kelime olan emre değil de kendisinden önce bir sebebe bağlı olarak âlem-i halk'ta meydana gelenler için de diğer bir ıstılah oluşturmaktır. Nitekim âyette "Dikkat edin! Halk ve Emr O'nundur"⁵ buyurulmuştur. Bu durumda konuda hiçbir zorlama kalmamaktadır.

Şeyh kuddise sirruh, Hz. Peygamber'in (147-a) "Ruh kabz edildiği zaman, göz onu takip eder..."⁶ hadîsini delil getirerek ruhların bedene hulûl etmiş latîf cisimler olduğuna hükmedenlerden bahsetmektedir. Onlara göre ruhun gitmesiyle bedendeki canlılık da ortadan kalkmaktadır. Ruh, araz olamaz.

(İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas, *Vefeyatü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut 1968, IV/216-219; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut 1993, III/671).

⁴ İsrâ 17/85.

⁵ A'râf 7/54.

⁶ Müslim, Kitâbu'l-Cenâiz, Bâbu "fi İğmâdi'l-Meyyit ve'd-Duâ leh İzâ Hadara", 920=7; İbn Mâce, Kitâbu'l-Cenâiz, Bâbu "Mâ Câe fi Tağmîdi'l-Meyyit", Hadîs No: 1454; İbn Hibbân, el-İhsân fi Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, Kitâbu İhbârihi Sallallahu aleyhi ve Sellem an Menâkıbi's-Sahâbe, c. XV, s. 515, Hadîs No: 7041.

Zira araz kabzedilemez. Ölüm, tam anlamıyla “yok etme” değil, bilakis bir intikâl ve mevcut halin değişmesi durumudur. Ma’dûm ise ruh değil, cesettir.

Bâbertî, “şüphesiz helâl apaçıktır...”⁷ hadîsi ile ilgili açıklamaları esnasında da, şunları söylemiştir:

Bil ki: kalp, adı herkesçe bilinen kozalak şeklindeki uzuvdur. Bu uzuv, hayvânî/canlılık kuvvet madeninin esasıdır; his, hareket ve emir dimağda hâsıl olduğunda, ruhun bunları kabule hazırlanmasından mürekkeptir; ruhun işlerini tedebbür eden ve hayatın ifşa ettiği şeyi vermesi cihetiyle onu oluşturmaktadır. Sonra dedi ki: (bu açıklamalardan) sen, kalbin, canlıya ait hayvânî ruhun ifşa ettiklerini sağlayan, hayvânî bir kuvvetin kaynağı olduğunu anladın. Öyle ki “o bozuk olsa, tüm beden bozulur”.⁸ (Bu bağlamda) kalbin, biri zâtı, diğeri sıfatları cihetiyle iki durumu söz konusudur. (Kalp) zâtı cihetiyle açıktır. Zira o, bedeninin hayat kaynağıdır. Sıfatları itibarıyla ise kalbin beş yönü vardır:

1. Arada hiçbir vasıta olmaksızın Hakk Teâla ve Tekaddes’e yönelik durumudur;

2. Âlemu’l-ervâha mukâbil durumu ki, bu yönüyle ruhlar vasıtası ile kendi isti’dâdı kadar Allah Teâlâ ve Tekkaddes’ten gereken şeyi alır;

3. Âlem-i misâle özel olan yönüdür ki, bu yönüyle cem makamında oluşu nispetiyle, mizâc ve ahlâkındaki itidâline, tasarruf, huzur ve marifet hallerindeki intizamına bağlı olarak pay alır.

4. Âlem-u şehadet’e tekabül eden, hisleriyle bu âlemden bir şeyler kazanabilme özelliği bulunan yönüdür;

5. Sadece Peygamberimiz sallallahu aleyhi ve sellem’e mahsûs hepsini toplayan yöndür.

Zira onun makamı, varlık dairesinin ortasındaki nokta gibi olup, onun kalbinin beş yönü, tüm âlemleri, mevcudat ve mertebelere yönelik hükümleri ihtivâ etmekte, kuşatıcı olması yönüyle tüm bu sıfatları yansıtmaktadır.

Şeyh, “sana soru sormaya devam ederler...”⁹ hadîsi ile ilgili açıklamalarında (ruh ile ilgili) şunları söylemiştir:

⁷ Buhârî, Kitâbu’l-Îmân, Bâbu “Fadlu Men İstebree li Dînihi”, Hadîs No: 52; Kitâbu’l-Buyu’, Bâbu “el-Helâlu Beyyinun ve’l-Harâmu Beyyinun”, Hadîs No: 2051; Müslim, Kitâbu’l-Müsâkât, Bâbu “Ahzi’l-Helâl ve Terki’ş-Şübuhât”, Hadîs No: 1599=107.

⁸ Bu hadîsin tahrîci için 6 nolu dipnota bakınız. Hadîsin tamamı ise şöyledir: “Helal apaçıktır. Haram da apaçıktır. İki arasında şüpheli işler vardır. İnsanlardan birçoğu onları bilmezler. Kim bu şüphelilerden sakınırsa dini ve ırzını korumuş olur. Kim de şüphelilerin içine dalarsa harama düşer. Tıpkı koruluğun etrafında sürü otlatan çoban gibi ki, sürüsünü korulukta otlatır. Dikkat edin, her padişahın bir korusu vardır. Allah’ın korusu da haram kıldıklarıdır. Dikkat edin, cesedin içinde de bir et parçası vardır. Eğer o iyi olursa bütün ceset iyi olur. Eğer o bozulursa bütün ceset bozulur. Dikkat edin, o kalbdır.”

⁹ Müslim, Kitâbu’l-Îmân, Bâbu “Beyâni’l-Vesvese fi’l-Îmân”, Hadîs No: 215=135; Hadîsin tamamı şöyledir: “Ey Ebû Hureyre! İnsanlar sana şundan bundan sormaya

Bil ki, nefis, iradî hareket ve hayat kuvvetlerini taşıyan, filozofların 'hayvanî ruh' adını verdikleri buhârî, latîf bir cevherdir. O, nefis-i nâtika olarak adlandırılan kalp ile beden arasında bir vasıta. O, ne ruhlar gibi mücerred/hâlis, katışıksız, ne de cisimler gibi mahluta/katışıktır. Onun üç mertebesi vardır:

Birincisi, nefis-i emmâredir. Bu nefis, tabiata meyleder, hissî lezzetlere ve şehvetlere yönelir, kalbi süflileştirir. Bu bakımdan o, şer, kötü fiiller ve kötü ahlâkın kaynağıdır. Nitekim âyette "Muhakkak ki nefis, kötülüğü emredendir."¹⁰ buyurulmuştur.

İkincisi, nefis-i (147-b) levvâme olarak adlandırılır. Kalbin nuruyla aydınlanmış, gaflet dalgınlığından kurtularak uyanmış, yaratılmışlık ile Rabbi'nin terbiyesi arasında gidip gelerek, mütereddid halini düzeltmeye başlamıştır. Kendisinden zulmânî/karanlığa âit cibilliyeti yönüyle her ne zaman bir kötülük sâdır olsa, ona ulaşan Rabbânî bir uyarmanın nuru ile kendisini kınar, hatasını idrâk eder ve pişman olarak Allah'a tevbe eder. Bu nefis Allah'ın "Yine hayır! yemin ederim o kendini kınayan nefse!"¹¹ âyetinde kendisine yemin ettiği nefstir.

Üçüncü mertebe, nefis-i mutmainne olarak adlandırılmıştır. Bu nefis, kötü ahlâklardan tamamen kurtulacak kadar nurlanmış, güzel ahlâklara bürünmüş, âlem-i kuds'e yönelmiştir. Nitekim âyette "Ey mutmainne nefis! O, senden, sen de O'ndan hoşnut olarak Rabbine dön!"¹² buyurulmuştur.

Bâbertî, "Allah ruhlarınızı kabzedecektir..."¹³ hadîsinin tefsirinde de (şunları söylemiştir): Ruh ile nefis eğer aynı anlamda iseler, bu durumda söz konusu hadîs ile "Allah nefsleri/canları alır"¹⁴ âyeti birbirine muvafık olmaktadır. Eğer farklı anlamlarda iseler, bu durumda "Muhakkak Allah ruhlarınızı kabzedecektir..." hadîsinde, 'ruh' ile kastedilen anlamın, his ve hareketlerin kendisiyle beraber olduğu şeye, 'nefs'in de küllîlerin idrakine yarayan şeye hamledilmesi mümkündür. Bu durumda uyuyan bir kişiden kabzedilen ruhtur. Zira uyuyan, (ruhun sağladığı) iradî bir hareketten ve hissetmekten yoksun kalmaktadır. Nefs ise uyuyanda mevcuttur. Mevt-i hakikî/ölüm, nefsin kabzedilmesiyle gerçekleşmektedir. Ancak nefsin

devam edip, sonunda: "Bu Allah, Allah'ı kim yarattı?" diyeceklerdir" buyurmuştur. Ebû Hureyre, bir gün mescitte iken Medîne'ye gelen bir grup bedevi kendisine aynı tarzda sorarlar. Ebû Hureyre yerden bir avuç çakıl alarak yüzlerine atar ve: "Kalkın! Kalkın!" diyerek huzurundan kovar."

¹⁰ Yusuf 12/53.

¹¹ Kıyame 75/2.

¹² Fecr 89/27, 28.

¹³ Buhârî, Kitâbu't-Tevhîd, Bâbu "fi'l-Meşîe ve'l-Îrâde", Hadîs No: 7471; Ebû Dâvûd, Sünen, Kitâbu's-Salâh, Bâbu "fi Men Nâme ani's-Salâh ev Nesiyehâ", Hadîs No: 439; Nesâî, el-Müctebâ, Kitâbu'l-Îmâmeti, Bâbu "el-Cemâa li'l-Fâiti mine's-Salah", c. II, s. 106; Hadîs No: 846.

¹⁴ Zümer 39/42.

kabzedilmesi, ruhun da kabzedilmesini gerektiren bir durumdur. Ruhun kabzedilmesinden ise nefsin kabzı gerekmez. Nitekim İbn Abbâs'ın "İnsanda bir nefis ve bir ruh vardır. Aralarındaki (fark) güneş ile şuaları gibidir. Nefis, kendisiyle akıl ve temyiz yapılan; ruh da teneffüs ve hareket yapılandır. Kişi uyuduğunda Allah onun ruhunu değil sadece nefisini kabzeder"¹⁵ dediği rivâyet edilmiştir. Bu, bizim zikrettiğimize muhaliftir. Çünkü bu durumda uyuyan kimsenin uykusu esnasında akleden ve mümeyyiz de olmaması gerekir.

Buraya kadar zikrettiklerim Şeyhin kelimelerinden yazdıklarımın sonudur. Bu kısımdan sonra onun tasavvufa dair *el-İhtiyârât* adlı eserinden¹⁶ bir zeyl ekledim. Şöyle ki;

Nefis, bir şeyin (kendisi, benliği) zâtı ve hakikatidir. Bu ifadenin ruh için de kullanıldığı söylenmiştir. Zira canlının nefsi, ruh ile birliktedir. Aynı ifade, kalb için de kullanılmıştır. Zira o, ruhun mahalli, onun bağlandığı, Hakk Teâlâ'yı talep eden (ruh için) binek hayvanıdır.

Bil ki nefis, şehvet vb. kötü ahlâkın yeri olan beden kalıbına terk edilmiş, gece karanlığı gibi karanlık ve latîf, câhil ve doğru yoldan ayrılmış, hayrı seven veya tiksindir. Onun cüzleri vardır. Sözelimi bir cüz'ü gözde olur, hıyanetle bakar. Bedenin diğer organlarının her birinde de bunun gibi bir hazza vardır. Bu nefis üç kısımdır;

(1) Nefüs'l-âmm: kötülüğü emredendir.

(2) Nefüs'l-hâss: (148-a) kişiyi yaptığı masiyetlerinden ötürü kınayan/levvâme nefsidir.

(3) Nefüs'l-ehassû'l-havâss: mutmain olmuş, Allah'tan Rabb olarak, Allah'ın da ondan kul olarak razı olduğu nefsidir. Bu nefis, Muhammed aleyhisselam'a nispet edilen ruhun nurlarından, sürekli kalb cevheri üzerine akan bir nurdur.

Bil ki; kalbin hakikati, ruhlar âleminden gelen, göğsün sol tarafında kozalak şeklindeki et parçasına bitişik, Rabbe ait, tatmin olmuş, latîfdir. Yine o, övülmeye layık ahlâkın kaynağı, akıl, marifet, iman, kat'î bilgi ve diğer bilgilerin, tıpkı aynada görüldüğü gibi yansıdığı yerdir.

Bil ki; ruh, hulûl ve ittihâd olarak değil, hakîki mutlak varlığın, tüm mevcûdattaki varlığı kabilinden, gül suyunun güle sirayeti gibi yayılmış latîf bir cisimdir. Bu sebepten ruh, cevher ve tecerrüdüne nispetle âlem-i ervahtan olduğu için, tasarruf ve tedbîr açısından bedene bağlı, fakat ona yabancısıdır. Bununla birlikte o, bekâ ve kıvâmında kendi zâtıyla kaim olup bedene bağlı değildir. Diğer taraftan bedeninin onun mazharı/zuhur ettiği yeri, âlem-i şehâdetinde

¹⁵ Hadîs mevkûftur. Zemahşerî, Keşşaf'ında zikretmiştir. Zeylaî, hadîsi garib olarak nitelmiştir. Bkz. Ebû Muhammed Cemaleddin ez-Zeylaî, *Tahricü'l-Ehâdisi'l-Asâr el-Vâka fi Tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zehabi*, Dâru İbn Huzeyme, Riyad 1414; c.III, s. 205.

¹⁶ Müellifin bu eseri hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

takviyesi olması bakımından bedene de muhtaçtır ve ondan ayrılmaz. Bu yönüyle bedenden tamamen ayrı da değildir.

Ruh, Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem'in ruh güneşinin zerrelere bir zerrelerdir. Uyku esnasında güneş ışığı huzmeleri gibi görülebilir. Akıl da güneş ışığı gibidir. Sır ise, ruhtan daha incedir ve ruhun bulunduğu makamdan daha yükseğine çıkar. Bu bağlamda sır, ruhtan daha latiftir. Sırrın sırrı ise sırdan daha latiftir. Hafâ ise ondan; Ahfâ'ya gelince hepsinden daha latiftir.

Nefs, kalb, ruh ve sır, tek şey olup mertebelerine nispetle farklı sıfatlara sahip oldukları için farklı isimler almaktadır. (Sözgelimi) bir insan, tek şahıstır. Ancak (dönemlerine göre) çocuk, genç ve yaşlı gibi nitelendirmelere konu olabilmektedir. Bu bağlamda nefis, çocukluk dönemi gibi câhil; kalb, genç gibi âkil; ruh ve sırları ise yaşlı/gün görmüş/tecrübeli, kâmil ve ârif gibidir. Başka bir deyişle nefis, suyun bulanıklık hali, kalb, saflaştığı durumu, ruh ve esrarı ise en berrak olduğu hâlin adıdır.

İhtiyâr'da zikredilen nefis, kalb, akıl, ruh ve sırda dair konular, Allah'a hamd olsun burada tamamına ermiştir. Ey Rabbim, bana ve diğer tüm Müslümanlara mağfiret et, beni ve onları A'lâyı İliyyîm'de haşret. Amin.

Risale, Allah'ın yardımı ve tevfiği ile tamamlanmıştır.